

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 81.362:372.881.111.22(575.2)(043.3)

УМЕТОВ КЕНЖЕБАЙ КАРАТАЕВИЧ

НЕМИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СӨЗ ЖАСОО

(салыштыруу аспектисинде)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими адистиги боюнча

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук

даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2018

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Бекбалаев Амангелди Абдыжапарович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Кадырбекова Памира Кадырбековна
филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
немис тили, адабияты жана аймак таануу
кафедрасы
Дареги: Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, 57

Диссертациялык иш 2018-жылдын 16-февралында саат 14:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 10.17.547 (<http://dc-aytmatov-ilim.tk>) диссертациялык кеңешинтин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-А

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 15-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Коңурбаева Р. Э.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Сөз жасоо – бул тилдик системадагы эң динамикалуу аймак болуу менен, коомдун тарыхый өсүшүндөгү жаңы кубулуштарды атоо муктаждыгын канааттандыруучу жана тилдеги грамматикалык, лексикалык процесстерди тастыктап, түшүндүрүүчү эң маанилүү тил деңгээли болуп саналат. Сөз жасоо процесстерин изилдөө тилдин бардык бөлүмдөрүнүн өнүгүп-өсүшүн аныктоого гана өбөлгө түзбөстөн, практикалык жактан да – тилдерди окутуп-үйрөнүүдө да зор мааниге ээ, анткени ар түрдүү тилдин сөз түркүмдөрүндөгү сөз жасоо системасын окуучуларга үйрөтүү тилдин лексикасын жакшы өздөштүрүүгө гана эмес, анын көптөгөн грамматикалык кубулуштарын түшүнүүгө да жол ачат. Мунун негизинде мектептерде жана жогорку окуу жайларда чет тилдерди окутуунун программаларында сөз жасоого өзгөчө көңүл бурулуп, аны окутуу процессинде сөзсүз түрдө ар бир класска же курска ылайыктуу материалдар менен жабдып жана ошого тиешелүү көнүгүүлөр менен толуктоо зарыл. Анткени андай көнүгүүлөр сөз жасоо элементтери менен сөздөрдү анализдөөгө, сөздөрдүн келип чыгышынын, алардан сүйлөм түзүүгө окуучуларга белгисиз болгон сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү жолун иштеп чыгуу менен берилген тексттин маанисин ачууга жана бөтөн тилди бат кабыл алууга жол ачат. Ошентип окуучуларга сөздүн келип чыгыш системасын түшүндүрүүнүн өзү, уңгуга аффикстердин кошулуусун түшүндүрүү, уңгуну жана сөз жасоочу аффикстерди өзүнчө таанып билүү – бул чет тилди өздөштүрүүнүн эффективдүү жолу болуп эсептелери талашсыз.

Чет тилдеги сөз жасоону мыкты өздөштүрүүнүн бирден бир жолу болуп өз эне тили менен салыштыруу эсептелет. Бул методикалык ыкма өзүнүн натыйжалуу жактарын көрсөтө алды десек жаңылыштык болбос. Окутуунун заманбап методикасы чет тилдерди билүүнү талап кылганы менен аны үйрөнүүдө салыштырма жолун анчалык деңгээлде колдобойт, бирок четке да какпайт. Ар түрдүү көрүнүштөрдү окутууда жана аны бышыктоодо, өзгөчө ал көрүнүштөрдүн формасы бири-бирине дал келген учурда окутуунун бул ыкмасын сактоо сунушталат. Бирок окутуу процесси толук бойдон салыштыруу методун камтыбашы керек. Окутуунун кайсы бөлүгүндө салыштырууну пайдалануу керектиги жөнүндө да талаш-тартыш жаралбай койбойт, анткени тилдик кубулуштарды түшүнүү практикалык ыкмаларды үйрөнмөйүнчө эч мүмкүн эмес.

Диссертациянын актуалдуулугу немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону салыштыруу ушул убакка чейин жүргүзүлбөгөнүндө болуп эсептелет. Лексикалык жана грамматикалык түзүлүштүн өзгөрүшү, өнүгүшү бул тармакта дайыма изилдөөлөрдү талап кылат. Сөз жасоо аспектисин изилдөө тилдеги кубулуштарды, анын жаңы моделдерин, мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктап, тактап турат. Тилдеги уңгуларга жаңы сөз жасоо каражаттарын колдонуу жаңы сөздөрдүн пайда болушуна жана аларды таанып билүүгө мүмкүнчүлүк берет жана адам таанымынын чектерин кеңейтет. Немис жана кыргыз тилиндеги сөз жасоо ыкмаларын

салыштырып изилдөө эки тилдеги окшоштуктар менен айырмачылыктарды ачат жана немис тилин кыргыз аудиториясында окутууга белгилүү даражада методикалык жардам берет.

Немис жана кыргыз тилдеринин сөз жасоо ыкмаларын салыштыруу аспектисинде иликтөө тилдин башка көрүнүштөрүнө караганда белгилүү деңгээлде артта калып келет. Бул көрүнүш карама-каршылыкты жаратып, аларды жаңы парадигманын негизинде иликтөө зарылчылыгын пайда кылышы - бул иштин актуалдуулугун дагы бир жолу тастыктайт.

Немис жана кыргыз тилдеринин сөз жасоо ыкмаларын салыштырматарыхый парадигманын соңку жетишкендиктеринин алкагында иликтөө жана аны окутууга көмөк көрсөтүү – иштин негизги проблемасы болуп эсептелет.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштер менен байланышы. Диссертация демилгелүү иш болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты болуп немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону анализдөө менен алардын сөз жасоо ыкмаларын жана каражаттарын аныктоо, ошондой эле буга чейин иштелип чыккан немис тилиндеги сөз жасоочу каражаттардын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табуу менен бирге аларды функционалдык-семантикалык жактан салыштыруу жана немис тилиндеги сөз жасоону кыргыздарга салыштырма өнүттө окутуу тажрыйбасынын негизинде системаланган усулдарды сунуштоо эсептелет.

Бул максатты ишке ашыруу төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

- 1) жалпы тил илиминин жана анын ичиндеги сөз жасоонун герман жана түрк тилдеринде өнүгүшүн изилдөө;
- 2) немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо жолдорун жана каражаттарын синхрондук аспектиде аныктоо;
- 3) немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоонун окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо жана аларды методикалык максатта колдонуу;
- 4) немис жана кыргыз тилдеринде функционалдык жактан өзгөчө мааниге ээ болгон зат, сын атоочтордун жана этиштердин сөз жасоо жолу менен жасалыш ыкмаларын салыштыруу.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери. Немис тилиндеги сөз жасоо маселесин изилдеген М. Д. Степанова, В. Фляйшер, А. Л. Зеленецкий, Е. А. Земская, В. Мотч, Е. С. Кубрякова, Л. С. Филиппова, В. С. Вашунин, Л. В. Васильева, Б. А. Абрамов, Е. И. Шендельс, В. Фляйшер, Д. Херберг, Г. Мёллер, Т. С. Глушан, А. Т. Кукушкина, А. Байян, Х. Элзен ж.б.-лардын, ал эми кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин иликтеген белгилүү илимпоздор Б. Орузбаева, С. Кудайбергенов, Ж. Шүкүров, Б. М. Юнусалиев, С. Давлетов, К. Дыйканов, Б. Уметалиева, Т. Садыков ж.б.-лардын эмгектери изилдөөгө методологиялык база катары кызмат кылат.

Изилдөөнүн методдору: эки башка тилдердин сөз жасоо ыкмаларынын жана каражаттарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын изилдеген салыштырма (текештирме) методу, тил илими, лексикология жана сөз жасоо боюнча илимий адабияттарды теориялык жактан анализдөө жана синтездөө методдору, окумуштуулардын теориялык көз караштарын салыштырып анализдөө, тандап алынган материалдарды системалоо жана классификациялоо. Эмпирикалык методдор: салыштыруудан алынган натыйжаларды баяндоо, сөз жасоону салыштырып окутуу боюнча чектелген эксперимент.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Немис жана кыргыз тилдери тилдердин эки башка тибине киргендиктен, алар сөз жасоодо бир эле формалдуу жактан эмес, маалымат-мааниси жагынан да айырмаланып турат. Немис тилинде дээрлик бардык маалымат жана маани сөздүн алдына жалганчу аффикстерге (префикс) жана сөздөн кийин жалганчу аффикстерге (суффикстер) бирдей таандык, ал эми кыргыз тилинде көпчүлүк учурда маалымат жана маани сөздүн аягында берилет.

2. Немис тилинин флексивдүүлүгү жана кыргыз тилинин агглютинативдүүлүгү сөз жасоого өзүнүн таасирин тийгизет. Немис тилинде сөз жасоо аркылуу жаңы сөздөр пайда болсо, кыргыз тилинде сөз жасоо менен сөздүн негизи такталып, алар ар түрдүү варианттар аркылуу өзгөрөт (трансформацияланат).

3. Немис тилинде зат атоочтор, сын атоочтор жана этиштер сөз жасоонун имплициттик деривациясы менен: сөздүн уңгусун өзгөртүү жана конверсия аркылуу, жана эксплициттик деривация менен: аффиксация жана сөз айкашы аркылуу жасалса, кыргыз тилинде аталган сөз түркүмдөрү сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик ыкмалары менен жасалат.

4. Азыркы немис тилинин сөз жасоосунда бир нече компоненттерден турган татаал композиттердин жана кыскартылган сөздөрдүн жасалышына шарттар түзүлүп, алар сүйлөм түзүүдө тилдик каражаттарды үнөмдөйт.

5. Сингармонизм мыйзамына ылайык немис тилинен айырмаланып, кыргыз тилинин аффикстери ар түрдүү фонетикалык варианттарга бай келет.

6. Немис жана кыргыз тилдери тилдин эки башка топторуна кирсе да, алардын сөз жасоо системасында окшоштуктары байкалат. Мындай окшоштуктарга аффиксацияны, сөздөрдүн биригүүсүн жана конверсияны киргизүүгө болот.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: немис тилиндеги сөз жасоо системасы кыргыз тилинде кеңири түшүндүрүлүп, кыргыз тилиндеги сөз жасоо системасы менен алгачкы жолу салыштырылып изилденди; немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системаларын салыштыруунун негизинде салыштырып окутууунун негиздери аныкталды; немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо ыкмаларынын жана каражаттарынын окшоштуктары жана айырмачылыктары тастыкталды; немис жана кыргыз

тилдериндеги сөз жасоо ыкмаларын салыштырып окутуунун системаланган усулдары иштелип чыкты.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулуктары: диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык натыйжаларын немис тилин кыргыз аудиториясында окутууда, немис тилиндеги сөз жасоо боюнча окуу – методикалык комплекстерди, сөздүктөрдү түзүүдө колдонууга болот. Изилдөөнүн материалдары немис, кыргыз тилдерин үйрөнүүдө бул тилдердин сөз жасоо системаларын мындан ары салыштырып изилдөөгө жана окутуу-методикалык багыттагы маселелерин толуктоого чоң өбөлгө түзө алат.

Изденүүчүнүн жеке салымы болуп немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системасында сөз жасоо каражаттарынын пайдаланыш маселелерин изилдеп, алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктап, кыргыз мектептеринде немис тил сабагын өткөн мугалимдерге жана немис тилин окуган кыргыз студенттерине сөз жасоону жана лексикологияны окууда жардам болуучу илимий эмгекти иштеп чыкканы саналат.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо: изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары 2007-2017-жылдар аралыгында ар кандай Эл аралык жана республикалык илимий, илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдарда жана баяндамаларда чагылдырылган. Сөз жасоону окутуунун көйгөйлөрүнө жекече иш тажрыйбалар жана байкоолор жасалып, окутуунун натыйжаларына терең талдоо жүргүзүлүп, тема боюнча илимий, методикалык макалалар жазылган. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика факультетинде талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы: Диссертациянын мазмуну боюнча 11 макала ЖАКтын талаптарына жооп берген илимий журналдарда жана жыйнактарда жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн, ар бир бөлүмгө жазылган корутундулардан, жалпы кортундудан жана сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (312) турат. Иштин көлөмү – 175 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө сөз жасоонун актуалдуулугу, максаты, милдеттери жана жаңылыгы, практикалык баалуулугу, изилдөөнүн коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы тууралуу маалыматтар берилди.

Изилдөөнүн “Сөз жасоо проблемасынын изилдениш тарыхы жана теориясы” деп аталган **биринчи бөлүмүндө** тил илиминдеги ар кандай мезгилге туш келген, ар башка тилдик группаларга таандык болгон

тилдердин изилдениш тарыхына кыскача кайрылып өттүк. Тил илиминдеги сөз жасоо маселеси бир топ окумуштуулар, тилчи илимпоздор тарабынан такыр иликтенбей же анча маани берилбеген учурларга күбө болобуз. Талаш тартыш маселелер, кайчы пикирлер жалпы эле тил илиминин, анын ичинде сөз жасоонун кандайдыр бир этапта өнүгүшүнө алып келгендигин байкап, ошонун негизинде тилдердеги жалпылыктар, окшоштуктар изилденгенине күбө болобуз.

Бул бөлүмдүн алкагында герман жана түрк тил илиминин келип чыгуусу жана аны менен бирге сөз жасоонун тарыхы жана өнүгүүсү каралды. Тил жөнүндөгү жалпы билим жеке конкреттүү бир тилдин же бир нече тилдердин материалдарынын негизинде жаралат, аларсыз анын пайда болушу, өнүгүшү да мүмкүн эмес. Ошол эле учурда ар бир конкреттүү жеке тил илими тил жөнүндөгү жалпы илим – билимдин бир бөлүмү, ал башка тилдер менен бирдикте жалпылыктарга, окшоштуктарга жана ал тилдерден өзгөчөлөнгөн айырмачылыктарга да ээ.

Ошондой эмгектердин бирин Роджер Бэкон “Грамматика иврита и древнегреческого языка” деген эмгегин түзүү менен баштайт. Ал грамматиканы башкалардан айырмалап өзүнчө илим катары ага өзгөчө маани берген. Ошентип, Европада тил илиминин тарыхында лингвистиканын андан ары өнүгүп-өркүндөшү, грамматиканын илим катары калыптанышы башталат.

1660-жылы Францияда Пор-Рояль монастырында иштеген монахтар логик Антон Арно жана тилчи Клод Лансло тарабынан “Общая рациональная грамматика” жарыкка чыгып, ал Пор-Рояль грамматикасы деген ат менен белгилүү болот. Ушул грамматиканын жарыкка чыгышы жалпы тил илиминин жаралыш башаты десек болот.

1808-жылы кийинчерек “индоевропа” деген терминге алмаштырылган “индогерман” деген терминди биринчи колдонгон Фридрих Шлегель деген окумуштуунун “Язык индусов и их мудрость” деген эмгеги, 1833-1852-жылдары Ф. Бопштун үч томдон турган “Сопоставительная грамматика санскритского, зендского, армянского, греческого, латинского, старославянского, готского и немецкого языков” деген фундаменталдык эмгеги, 1811-жылы даниялык окумуштуу Р. Расктын «Справочник по исландскому языку» жана 1818-жылы анын «Исследования по древнему северному языку или же появление исландского языка» аттуу эмгектери жарык көрөт.

Жалпы тил илиминде натуралисттик көз караштын негиздөөчүсү катары белгилүү болгон А. Шлейхер жалпы тил илимине, ошону менен катар германистикага тилдик тип (түр) жөнүндөгү окууну киргизген. Ага чейин эле тилдик түр туурасында өз пикирин билдирген В. Фон Гумбольдттон айырмаланып Шлейхер тилдик түрдү «морфология» деп атаган. Анын пикиринде, «морфология» тилдердеги сөздөрдүн организм катары түзүлүшүн, ошол тилдик түрлөрдүн калыптанып пайда болушун жана тилдердин өз ара карым-катыштык байланыштарын изилдейт.

Тилдердин морфологиялык түрлөрү андагы сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшү, структурасы аркылуу аныкталган белгилери боюнча А. Шлейхер тилдерди «Уңгу тилдер», «Аглютинативдик тилдер» жана «Флективдүү тилдер» деп үч топко бөлөт.

Ал мезгилдин окумуштуулары Ф. Клуге менен Г. Хирт герман тилдеринин сөз жасоо ыкмаларын салыштыруу жолдору аркылуу изилдешкен.

Мына ушулардын негизинде убакыттын өтүшү менен тил илиминин ичиндеги ар бир бөлүмү өзүнчө изилдөөгө алынган. Ал изилдөөлөрдө ар бир төл сөздүн түзүлүш курамындагы маселелерине көңүл бурулган. *Тил илиминин мына ушул маселелердин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо деп аталган.*

1819-1837-жылдары Якоб Гриммдин “Немецкая грамматика” деген төрт томдон турган эмгеги жарык көрөт. Мына ушул эмгек менен немис тилиндеги сөз жасоо маселеси алгачкылардан болуп изилдене баштайт. Автор бул чыгармасында алгачкылардан болуп немис тилиндеги татаал сөздөргө өзгөчө маани берип, алардын жасалышын бир нече группаларга бөлгөн.

Немис тилинин өсүп-өнүгүш тарыхынын доорлорго бөлүнүшү Якоб Гримм тарабынан анын «Немецкая грамматика» аттуу китебинде алгачкы жолу айтылып, мына ошол бөлүнүш кийин колдонулуп калды. Ал немис тилинин өсүп-өнүгүш доорун *althochdeutsch*, *mittelhochdeutsch*, *neuhochdeutsch* деп үч мезгилге бөлүп караган.

Мындай бөлүштүрүүнү эске салып жатканыбыздын себеби, дал ошол алгачкы ортолук жогорку немис тилинде грамматикалык да, лексикалык да өзгөрүүлөр өкүм сүргөн. Тактап айтканда, зат атоочтордун көптүк санда жасалышы бир калыпка түшүп, көптүк санды туюндуруучу каражаттар суффикстер жана умлаут болсо, илим-билимдин өсүшүнө байланыштуу абстракттык маанидеги сөздөрдү жасоо үчүн куранды мүчөлөр кеңири колдонулуп, эки же андан ашык сөздөрдү бириктирип, татаал сөздөрдү түзүү немис тилинин сөз жасоо ыкмаларынын бирине айланды. Ошону менен бирге префикстер (алдынан жалганчу мүчө) менен этиш сөздөрдү түзүп, туунду этиштерди жасоо күч алып, чет тилдеринен сөздөрдү немис тилине ооштуруу тынымсыз жүргөн.

Немис тилиндеги сөз жасоо жөнүндө изилдөөлөрдү улам кийинки окумуштуулардын эмгегинен кезиктире алабыз. 1900-жылы Л. Зюттерлендин «Современный немецкий язык» деген эмгеги жарык көрүп ал эмгекте Зюттерлин немис тилинин тыбыштарын, сөздөрүн жана сөз айкаштарын изилдеп, анын «Сөз жасоонун азыркы абалы» деген бөлүмүндө “сөз жасоонун максаты” жана “сөз жасоонун түрлөрү” анализдеген. Сөз жасоо процессинин негизинде сөздөр сырткы жана ички өзгөрүүлөргө учурайт деген билдирүү жасоо менен Зюттерлин сырткы өзгөрүү бул сөздүн бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө

өтөөрүн белгилесе, ички өзгөрүүгө сөздүн маанисинин өзгөрүүсү деп белгилеген.

Ошентип немис тилиндеги сөз жасоого алгачкы кадамдар ташталып, улам кийинки окумуштуулар өз изилдөөлөрүн жүргүзө башташат. Алардын эң негизгилеринен болуп немис тилиндеги сөз жасоо маселелерине В. Фляйшер, М. Степанова, И. Чернышева, В. Хенцен, Б. Науманн, Ф. Абу Замра, М. Докулил, Вилгельм Гримм, Ё. Ербен, В. Фукс, В. Хенцен, Ф. Клуге, М. Краммер, Л. Липка, Е. Матер, Ф. Маурер, В. Мочь, В. Мюллер, Ю. Розвадовский, Т. Шиппан, В. Шмидт, Х. Ю. Зиеберт, В. Вильманнс жана башка окумуштуулар өз салымдарын кошушкан.

Мындай изилдөөлөр биз жогоруда сөз кылган индоевропа тилдери менен эле чектелип калбастан дүйнөлүк масштабка кеңейип түрк тилдеринде да кулач жайган.

Түрк тилдериндеги сөздөрдүн түзүлүшүн жиктөөдө жана алардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо ал тилдердин биринчи изилдөөчүлөрү, сөзсүз, индоевропа тилдеринин грамматикаларынын үлгүлөрүнөн пайдаланган жана ал үлгүлөрдү түрк тилдери үчүн колдонушкан.

Мына ошол убакта, 1801-жылы Санкт-Петербургда И. Гигановдун Санкт-Петербургда “Грамматика татарского языка”, 1846-жылы М. Казембектин “Общая грамматика тюрко-татарского языка”, 1869-жылы Ильминский менен Вербицкийлер тарабынан “Краткая грамматика Алтайского языка”, О. Бетлингктин немис тилинде 1848-1851-жылдары “О языке якутов” ж.б. эмгектер жарык көрүп, алардын айрым бөлүктөрү бүтүндөй сөз жасоо жана сөз өзгөртүү маселелерине арналып, анда жүздөн ашык мүчө саналып көрсөтүлөт.

Ал эми совет бийлигинин алгачкы 25–30-жылдарынын ичинде жазылган илимий-окуу куралдарын жана изилдөөлөрдү жаратууда көрүнүктүү түркологдордун эмгектери өзгөчө мааниге ээ. Алардын ичинде А. Я. Самойлович, В. А. Гордлевский, Н. К. Дмитриев, Н. П. Дыренкова, К. К. Юдахин, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, А. К. Боровков, М. В. Насилов, В. В. Решетов, И. А. Батманов жана Л. Н. Харитоновдун эмгектери кирет.

Ал эми кыргыз тилинин сөз жасоо маселесинде сөз жасоо каражаттарын «курандылар» деген термин менен проф. К. Тыныстанов өзүнүн 1928-жылы жарык көргөн «Эне тилибиз» деп аталган окуу куралында баяндаган. 1958-жылы Б. Орузбаева “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер”, 1966-жылы С. Кудайбергенов “Кыргыз тилинде этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр” жана анын 1979-жылы “Кыргыз тилинде этиштин жасалышы”, И. А. Батманов «Грамматика киргизского языка», Б. М. Юнусалиев «Синтаксический способ образования корневых слов», «Киргизская лексикология» ж.б. эмгектер жарык көргөн.

Биз жогоруда белгилегендей, мындай тилдик жаңы фактылар, жаңы тилдер иликтөө алкагына алына баштап тил илиминин өнүгүшүнө, анын ичинде азыркы сөз жасоонун алгачкы изилдөөлөрүнө шарт түзүлгөн.

Тил илиминдеги сөз жасоо маселеси бир топ окумуштуулар, тил илимпоздору тарабынан иликтенбей, же анча маани берилбеген учурларга күбө болдук. Талаш тартыш маселелер, кайчы пикирлер жалпы эле тил илиминин, анын ичинде сөз жасоонун кандайдыр бир этапта өнүгүшүнө алып келгендигин байкоого болот. Ошонун негизинде тилдердеги жалпылыктар, окшоштуктар же болбосо өзгөчөлөнгөн айырмачылыктар изилденген.

“Немис жана кыргыз тилдеринин сөз жасоо ыкмалары жана анын каражаттары” деп аталган экинчи бөлүмдө немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо ыкмалары жана алардын каражаттары каралуу менен, ал ыкмалардын жана каражаттардын окшоштуктары жана айырмачылыктары анализденди. Бул бөлүмдө биз немис тилинин сөз жасоо тарыхында белгилүү болгон немис тилиндеги сөз жасоо ыкмаларын: сөздүн уңгусун өзгөртүү ыкмасы (этиштин уңгусунан суффикси жок сөз жасоо), сөздүн лексика-грамматикалык классынан башка класска өтүү конверсия ыкмасы, сөздөрдү бириктирүү ыкмасы (татаал сөздөр), префиксация ыкмасы, суффиксация ыкмасын санап өтүп, азыркы немис тилиндеги жалпы закон-ченемдүүлүктөн түзүлгөн жана лексика-категориялык мааниси жалпыланып уюшулган структура – бул сөз жасоо модели экенин белгилеп, анын классификациясына таянып, немис тилинде негизги сөз жасоо ыкмаларын, кыргыз тилинде сөз жасоонун жолдорун, ыкмаларын жана каражаттарын мисалдар менен тастыктап көрсөтүүгө аракеттендик. Немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо жолдорунун окшоштуктарын жана айырмачылыктарын, сөз жасоо каражаттарын салыштыруу жана алардын колдонулушу мисалдар менен кошо берилди.

Сөз жасоо ыкмасы деп жаңы сөздүн пайда болуш сөз жасоо тибин же методун айтабыз. Сөз жасоо типтерине сөздөрдү бириктирүү, аффиксация жана уңгунун өзгөрүшү кирет. Сөз жасоо эрежелери же мыйзамдары деп жаңы лексикалык бирдиктерди жасаган каражаттардын жана ыкмалардын колдонулушун жөнгө салуучу, иретке салуучу тилдик ыкмаларды айтабыз.

Сөз жасоо - немис жана кыргыз тилдериндеги сөздүктөрдүн байышынын негизги жолу. Ошентип, бул бөлүмдө немис тилиндеги сөздүн уңгусун өзгөртүп сөз жасоо, сөздүн лексика-грамматикалык классынан башка класска өтүүсү, сөздөрдү бириктирүү (татаал сөздөр), префиксация, суффиксация жолдору менен сөз жасоо ыкмаларын жана буларга кошумча кийинки мезгилдерде айкындалган сөз жасоонун дагы үч жолу жарым аффикстердин жардамы менен сөз жасоо, сөз жасоо ыкмаларынын айкалышуу жолу менен сөз жасоо, сөздөрдү кыскартуу жолу менен сөз жасоо каралды.

Ал эми кыргыз тилинде сөз жасоонун айкашуу (аналитикалык же синтаксистик), лексика-семантикалык, морфологиялык жана сөз жасоонун тыбыштык (фонетикалык) жолдорун талдоого алдык.

Сөз жасоо каражаттарынын жана ыкмаларынын тилде өнүгүшү жана калыптанышы, аларды колдонуу мыйзамдары ошол тилдин өнүгүшүнүн

грамматикалык жана сөз жасоочу түзүлүш мүнөзүн аныктаган ички мыйзамдары менен тыгыз байланышта.

Түрдүү тилдердин грамматикалык түзүлүшүнүн типологиялык окшоштуктарына байкоо жүргүзүүнүн негизинде тилдин типологиялык (морфологиялык) классификациясы келип чыккан.

Типологиялык тил илиминин негизги маселеси - кайсы аймакта жайгашканына карабастан тилдердин түзүлүшүн (фонологиялык, морфологиялык, синтаксистик ж.б.) изилдөө. Мындай изилдөөлөрдүн негизинде тилдердин типологиялык классификациясы дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерди синтетикалык, аналитикалык, полисинтетикалык жана изоляциядагы тилдер деп бөлүштүрөт. Айрым лингвисттер мындай салыштырууну морфологияга таянып жасашса, айрымдары синтаксиске таянып жасашкан. Ал эми А.А. Реформатскийдин ою боюнча морфологияны да, синтаксисти да бириктирген жол - бул тилдердеги грамматикалык маанилердин колдонулуш ыкмалары жөнүндө маселе болуп эсептелет.

Грамматикалык маанилер ар түрдүү материалдык каражаттар (ыкмалар) менен берилет, алар - суффикстер, приставкалар жана мүчөлөр. Бул каражаттар негизинен бир мүнөздөгү группаларга биригет. Дүйнөлүк бардык тилдерде грамматикалык каражаттарга аффиксация, тыбыштардын алмашуусу, кызматчы сөздөр (предлогдор, байламталар, бөлүкчөлөр, артиклер, жардамчы этиштер), сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирети, басым, интонация, супплетивизм, редупликация кирет.

Синтетикалык каражаттар сөздүн өзү менен бириккен грамматикалык каражаттар болсо, ал эми аналитикалык каражаттар сөздөн тышкары болгон грамматикалык маанилер катары эсептелет.

Ушундай изилдөөлөрдүн негизинде немис тили синтетикалык тил, ал эми кыргыз тили аналитикалык тил болуп эсептелет. Бирок көпчүлүк тилдерде грамматикалык маанилердин синтетикалык, да аналитикалык да каражаттарды колдонуу ыкмалары кезигет. *Грамматикалык маанилердин синтетикалык каражаттары аффиксация, тыбыштардын алмашуусу, басым, редупликация, сөздөрдүн биригүүсү, супплетивизм, конверсия (транспозиция) болуп эсептелсе, аналитикалык түзүлүштөгү тилдердин грамматикалык ыкмаларына кызматчы сөздөр, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирээти жана интонация кирет.*

Салыштыруунун негизинде, немис жана кыргыз тилинин экөөсүндө тең грамматикалык маанилердин синтетикалык да, аналитикалык да каражаттарын табууга болот. Эки тилдин тең сөз жасоо маселесинде жогорудагы каражаттар колдонулганы көрүнүп турат. Мындай окшоштуктарга аффиксация, сөздөрдүн биригүүсү жана конверсия кирет. Немис тилинде аффиксация жолу менен сөз жасоо эң өнүмдүү деп эсептелсе, кыргыз тилинде ал сөз жасоонун морфологиялык жолу деп белгиленет.

Аффикстер сөз жасоочу (лексикалык) жана сөздүн формасын өзгөртүүчү (грамматикалык) болуп бөлүнөт. Флексиялар сөздүн формасын гана өзгөртүп, грамматикалык касиетке гана ээ болушат. Сөз жасоочу аффикстер жаңы сөздөрдү жасайт, анткени алар уңгуга кошулуп ага жаңы же өзгөчө лексикалык мааниге ээ болгон кандайдыр бир деңгээлде тагыраак маани берет.

Сөз жасоочу префикстерге мисал катары немис тилиндеги **ur-** жана **be-** префикстерин атоого болот. Алардын жардамы менен жаңы лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр жасалат. Мисалы: **uralt** (байыркы) – уңгусу **alt** (эски); **bekommen** (алуу) – уңгусу **kommen** (келүү).

Кыргыз тилинде аз да болсо уңгунун алдында турган аффикстер бар. Мисалы: *бейтаалай, наинсап, натуура, бейтааныш, бейбаш*.

Мындай типтеги сөздөр кыргыз тилине фарсы тилинин таасири менен оошкон. Бирок алардын көпчүлүгү тилибизде эзелтен бери колдонулуп келе жаткандыктан ар бир адам эле мындай сөздөрдүн фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөндүгүн баамдай албайт. Ошого карабастан мындай сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратуу кыйын эмес: *на+туура, на+ынсап, бей+таалай, бей+тааныш, бей+баш*.

Сөздүн формасын өзгөртүүчү аффикстер эки тилде тең алардын грамматикалык маанилерин гана өзгөртө алат, анткени алар уңгуга жаңы лексикалык маани бере алышпайт. Мисалы немис тилиндеги **-e**, **-er**, **-en** жана ага эквиваленттүү кыргызча **-лар** (варианттары менен) суффикси зат атоочтун көптүк түрүн жасоого кызмат кылышат. Мисалы: *die Berge* (тоолор), *die Bücher* (китептер), *die Straßen* (көчөлөр).

Ошентип немис тилиндеги сөз жасоо бирдиктеринин айрым бир группадагы морфемаларынын омонимдешүүсүн жана алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттери бар экенин байкоого болот.

Кыргыз тилинин көпчүлүк аффикстери бир тараптуу, башкача айтканда, ар бир аффикс белгилүү бир гана маанини берет. Ошондой эле эки тилде тең морфемалардын бир маанини паралелдүү түшүндүргөн учурлары да кездешет. Кыргыз тилинин сөз жасоо системасында немис тилинен айырмаланып бир эле сөз жасоочу аффикс ар түрдүү сөз түркүмдөрүн жасоодо колдонула берет.

Немис тилинен айырмаланып, кыргыз тилинин аффикстери ар түрдүү фонетикалык варианттарга бай келет. Сөздүн акыркы тыбышына жана акыркы муундун үндүү тамгасына байланыштуу тыбыштардын жалганышы бул сингармонизм законуна ылайык жана үнсүздөрдүн ассимиляциясынан жана диссимиляциясынан келип чыгат. Мындай ээрчишүү сөз жасоочу (**-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү**) жана сөздүн формасын өзгөртүүчү (**-лар, -лер, -лор, -лөр, -бар, -тар**) аффикстерден байкалат, мисалы: *тоолуу, сөздүү, чөптүү* ж. б., жана *терезелер, балдар, үйлөр* ж. б. Мындай жалгашуу немис тилинде кездешпейт.

Немис тилинен айырмаланып кыргыз тилинин бардык аффикстери агглютинативдик мүнөздө болушат. Алар уңгуга оңой эле кошулуп, уңгудан

оңой эле бөлүнүшөт. Эрежеге ылайык уңгу өзгөрбөйт жана ал өзүнчө мааниге ээ болот.

Эки тилде тең сөз жасоо процессинде мүчө жалгоо көбүрөөк колдонулат, мисалы: *der Fischer* – *балыкчы*, *der Reichtum* – *байлык*, *bergig* – *тоолуу*, *sechzig* – *алтымыш*, *der Vierte* – *төртүнчү* ж.б.

Немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоосунун экинчи окшоштугу сөздөрдү кошуп, бириктирип сөз жасоо болуп саналат. Бул ыкма менен сөз жасоо немис тилинде да кыргыз тилинде да өнүмдүү сөз жасоо каражаты болуп эсептелет. Сөз жасоонун бул жолу немис тилинде сөздөрдү бириктирүү, кыргыз тилинде айкашуу деп аталат.

Конверсия же транспозиция жолу менен сөз жасоо биз сөз кылып жаткан эки тилдин сөз жасоодогу үчүнчү окшоштугу. Мындай ыкма менен сөз жасоодо сөздүн негизи өзгөртүлбөстөн сөз жасоо каражатысыз эле сөздүн бир сөз түркүмүнөн экинчисине өтүү жолу. Немис тилинде да, кыргыз тилинде да сөз жасоо процессинин чоң бөлүгү сөз түркүмдөрүнүн өзгөрүүсүнөн келип чыгып сөз жасоодо өзгөчө орунду ээлейт.

Синтетикалык каражаттардын катарын толуктаган, сөз жасоодо өзүнүн орду бар ички флексия менен тыбыштардын алмашуусу немис жана кыргыз тилдеринде бири-бирине окшошпогон ыкмалардын катарын толуктайт. Анткени мындай жол менен сөз жасоо эки тилде чоң айырмачылыктарды көргөзүп турат. Биринчиден, ички флексияга таандык болгон аблаут¹ менен умлаут² немис тилинде гана кездешип, ал кыргыз тилинде өзүнүн эквивалентин таба албайт. Экинчиден, ички флексия да, тыбыштардын алмашуусу да немис тилинде үндүү тыбыштарга тиешелүү кубулуш.

Албетте, фонетика өз убагында сөз жасоого өз салымын кошуп келген. Бул ыкмалар немис тилинде да кыргыз тилинде да азыркы сөз жасоодо актуалдуулугун жоготуп, байыркы мезгилдерге көбүрөөк мүнөздүү болгон. Мындай ыкма менен немис тилинде үндүү тыбыштардын алмашуусу байкалса, кыргыз тилинде үнсүз тыбыштардын биринин ордуна бири келишинен улам мааниси жакын сөздөр жасалган.

Бул изилдөөлөрдөн көрүнүп тургандай немис тили менен кыргыз тили эки башка тилдер тайпасына кирсе да сөз жасоодо алардын окшоштуктары бар экени аныкталды. Сөз жасоо каражаттары эки башка болгону менен, алар сөз жасоодо окшош колдонуларын байкадык. Ошону менен бирге эле сөз жасоодогу айырмачылыктарына да күбө боло алдык.

Үчүнчү бөлүм “Немис жана кыргыз тилдериндеги айрым атооч сөз түркүмдөрүнүн жана этиштердин сөз жасоо жолдору менен жасалышы жана алардын дидактикалык негиздери” деп аталып, анда немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону салыштырып окутуунун

¹ Аблаут – бул үндүүлөрдүн алмашуусу. Бул эмгектин кийинки беттеринде «аблаут» деген термин колдонулат.

² Умлаут – сингормонизмдин фонетикалык кубулушу, үндүүлөрдүн үндөшүүсү. Немис тилинде 3 умлаут бар: а [a] — ä [ɛ], u [u] — ü [y], o [o] — ö [œ]. Бул умлауттар кыргыз тилиндеги э, ү, ө үндүүлөрүндөй айтылат. Бул эмгектин кийинки беттеринде «умлаут» деген термин колдонулат.

негиздери жана зат атооч, сын атооч жана этиштердин сөз жасоо жолдору менен жасалышы салыштырылып, мисалдар менен коштолду.

Бул бөлүмдө немис жана кыргыз тилдериндеги айрым сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоо каражаттары менен жасалыш ыкмалары берилип, алардын колдонулушу мисалдар менен коштолду. Салыштыруудан улам: эки тилде тең зат атоочторду аффикстердин жардамы жана сөздөрдү куроо аркылуу жасаларын аныктап, префикстердин, суффикстердин жардамы менен зат атоочту жасоо немис тилинде басымдуулук кыларын, ал эми кыргыз тилинде зат атоочтор сын атоочтордун милдетин аткаргандыгын белгилеп, эки тилде тең сын атоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен сөздөрдү куроо аркылуу жасаларын, бирок немис тилинде адъективация жана префиксация сын атоочторду жасоо ыкмаларын көбөйтөт деген жыйынтыкка келүүгө болот деген ойдобуз.

Этиштер жөнүндө кеп кылганда эки тилде бир чоң айырмачылык орун алган, бул айырмачылык - этиштин баштапкы, белгисиз формасы деп эсептелген инфинитивде. Изилдөөдө немис тилиндеги инфинитив формасынын грамматикалык жактан жана семантикалык эквиваленти кыргыз этиштеринде өзгөчө формада болору белгиленип, салыштыруу мисалдар менен көрсөтүлдү.

Алгач немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону салыштырып окутуунун жолдору баяндалып, окуучуларды ал ыкма менен окутуу бир топ жемиштүү болоору белгиленет.

Немис жана кыргыз тилиндеги айрым атоочтордун жасалышын салыштыруудан улам, эки тилде тең зат атоочтордун аффикстердин жардамы менен жана сөздөрдү куроо аркылуу жасалары аныкталды. Ошентсе да префикстердин, суффикстердин жардамы менен зат атоочту жасоо немис тилинде басымдуулук кылары талашсыз. Ал эми башка сөз түркүмдөрүнүн субстантивацияланышы немис тилинде кененирээк. Кыргыз тилинде зат атоочтор сын атоочтордун милдетин аткаргандыгы менен белгилүү.

Сөз жасоо жолдоруна ылайык зат атоочтор эки тилде тең тубаса, туунду жана татаал деп бөлүнүшөт. Немис тили жана кыргыз тили ар башка тилдик группаларга киришкендиктен жана түзүлүшү жагынан негизинен өзгөчөлөнүп айырмаланып турушкандыктан, албетте, бул зат атоочтордун түрлөрү дайыма бири-бирине дал келе беришпейт.

Тубаса, туунду жана татаал зат атоочтордун үч түрү эки тилдин тең сөздүк составында кездешет.

Тубаса зат атоочторго көпчүлүк учурда бир муундуу заттар кирип, алар кыргыз тилиндеги тубаса зат атоочко да, туунду зат атоочко да дал келген учурлары кездешет. Бул көрүнүш тескерисинче да боло алат.

Кыргыз тилинен айырмаланып немис тилиндеги зат атоочтордун тектерин (роддорун) жасоочу атайын суффикстер бар экенин аныктадык. Андан сырткары немис тилиндеги зат атоочту жасоочу префикстер да кыргыз тилинде кездешпей турганын белгилеп өттүк.

Немис тилинде көптөгөн зат атоочтор этиштердин негизине мүчөлөр жалганбай жасалаары белгилүү. Алардын көпчүлүгү уңгуну өзгөртпөй жасалышат, б.а., инфинитивдин негизи артикль менен биригип, зат атоочко айланып жаңы лексикалык мааниге ээ болушса, кыргыз тилинде этиштик атоочтор –**уу**, –**оо**, –**үү**, –**өө** мүчөлөрү аркылуу жасалышат.

Немис тилиндеги инфинитивден субстантивдешүү аркылуу жасалган зат атоочтор кыргыз тилиндеги негизги этиштерден жасалган зат атоочторго ылайык келет, алар –**уу**, –**оо**, –**үү**, –**өө** мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу жасалары жогоруда да айтылып өткөн.

Сөз куроо немис тилинде эки же андан ашык сөздү бир атоочко бириктирүү аркылуу бир маанини берген сөздөр жасалат. Немис тилинде мындай бириктирүү үзгүлтүксүз жүрөт жана кээде формалдуу жалгоо каражаттарысыз эле ишке ашат.

Немис тилинен айырмаланып, кыргыз тилиндеги татаал зат атоочтор, эрежеге ылайык, жалгоо элементтерисиз эле жасалат.

Мындан тышкары, немис тилинде татаал зат атоочтор бир жазылат, ал эми кыргыз тилинде бул бөлүктөр адатта, өз-өзүнчө жазылат жана басым акыркы муунга түшөт.

Татаал зат атоочтун биринчи бөлүгү эки тилде тең зат атооч болуп аныкталгычтын милдетин аткарат, б.а., сын атоочтун милдетин аткарат.

Эки тилде тең сын атоочтордун мүчөлөрдүн жардамы менен жана сөздөрдү куроо аркылуу жасалары белгилүү. Бирок немис тилинде адъективация жана префиксация жолу сын атоочторду жасоо ыкмаларын көбөйтөт.

Сөз жасоо ыкмаларына ылайык сын атоочтор эки тилде тең уңгулук, туунду жана татаал деп бөлүнөт. Албетте, бул сын атоочтордун түрлөрү дайыма бири-бирине дал келе бербейт. Семантикалык жактан уңгу сын атоочтор эки тилде тең сапаттык сын атоочторго кирет.

Туунду сын атоочтор немис жана кыргыз тилдеринде морфологиялык каражаттардын жардамы менен жасалат.

Татаал сын атоочтор немис жана кыргыз тилдеринде эки же андан көп сөздүн айкашынан түзүлүп, заттын ар кандай белгисин туюндураат.

Жасалуу ыкмаларына ылайык немис тилиндеги сын атоочтор: конверсия (зат атоочтордун, тактоочтордун жана атоочтуктардын сын атоочко айлануусу), татаал сын атоочтордун жасалышы, аффиксация жана кошмок сын атоочтордун жасалышы болуп бөлүнөт.

Ал эми кыргыз тилинде сын атоочтор, негизинен, эки түрдүү жол менен жасалат. Алар морфологиялык жана синтаксистик жол.

Сын атоочтордун мүчөлөр менен жасалышы эки тилде тең кездешет. Немис тилинде ал сын атоочторду суффикстердин жана префикстердин жардамы менен жасоо же болсо кыргыз тилинде сын атоочтордун морфологиялык жолу менен жасалышы деп аталат.

Негизинен, немис тилиндеги сын атоочторду жасоочу префикстер да, суффикстер да кыргыз тилиндеги сын атоочторду жасоочу мүчөлөр менен дал келген жана келбеген учурларын изилдедик.

Сөз жасоодо этиштер эки тилде тең уңгу, туунду жана татаал түрдө болот. Немис тилинде туунду этиштер башка сөз түркүмдөрүнөн конверсия (мүчө уланбай), мүчө жалгоо жана префиксация жолу менен жасалат. Көпчүлүк өнүмсүз этиштер сын атоочтордун негиздерине аффикстер уланбай түзүлөт, алардын уңгусундагы үндүүлөр умлаутка өтүп кетерин аныктадык.

Этиш сөздөрдү мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жасоо немис жана кыргыз тилдеринде өнүмдүү. Префиксация жолу аркылуу немис тилиндеги этиштерди жасоо, мүчө жалгоо аркылуу сөз жасоодон көбүрөөк кездешет. Сөз жалгоо жолу менен этиш сөздөрдү жасоо эки тилде тең кездешет. Немис тилинде сөз жалгоо аз таралган, кыргыз тилинде көбүрөөк таралган.

Татаал этиштер эки элементтен биригип, бир сөз пайда кылып жаңы лексикалык мааниге ээ болот. Немис тилинде курамдык элементтер чогуу жазылат, кыргыз тилинде өз өзүнчө жазылат. Немис тилиндеги татаал этиштин экинчи түгөйү дайыма инфинитив болот, биринчи түгөйү ар түрдүү сөз түркүмү же этиштик форма болушу да мүмкүн.

Бул изилдөөлөрдөн көрүнүп тургандай, немис тили менен кыргыз тили эки башка тилдер тобуна кирсе да, сөз жасоодо алардын окшоштуктары бар экени аныкталды. Сөз жасоо каражаттары эки башка болгону менен алар сөз жасоодо окшош колдонуларын байкадык, ошону менен бирге сөз жасоо процессинде ар кандай айырмачылыктар орун алганына да күбө боло алдык.

Жалпы корутундулар жана сунуштар

Жалпы корутундуларда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде эки тилдеги сөз жасоонун окшоштуктары жана тескерисинче айырмачылыктары кенен чагылдырылды. Тилдердин узакка созулган өсүш тарыхында анын грамматикалык түзүлүшүнүн орчундуу өзгөчөлүктөрүнүн бирин түзгөн сөз жасоо системасы да акырындык менен өсүп, өзгөрүүлөргө учураганын, цивилизациянын негизинде, техника өнүккөн кезде калька жолу менен жаңы заманбап түшүнүктөрдү берүүдө татаал сөздөрдүн көбүрөөк колдонула башташы, сөз жасоочу аффикстердин жаңы сөздөрдү жасоодо колдонулуу масштабынын анчалык өнүкпөгөнүн, ошондой болсо да, сөз жасоочу аффикстерге мүнөздүү болгон айрым өзгөчөлүктөр тилибиздин грамматикалык түзүлүшүнүн ар кыл кырдаалдарын ачып түшүнүүгө чоң жардам берери баяндалат.

Эмгектин аягында колдонулган адабияттардын тизмеси берилип, сөз жасоо каражаттарынын таблицалары тиркелген.

Изилдөөдө коюлган максатыбызга жеттик деп эсептейбиз. Бул максатты жүзөгө ашырууда белгиленген милдеттер аткарылды.

1. Жалпы тил илиминин жана анын ичиндеги сөз жасоонун герман жана түрк тилдеринде өнүгүшүн изилдөөдө биз алгач жалпы тил илими жөнүндө маалыматтар такталды. Алгачкы сөз жасоо салыштыруунун негизинде, сөздөрдүн келип чыгыш тарыхына, этимологиясына кызыгуу аркылуу жаралганы аныкталды.

Изилдөөлөрүбүздүн негизинде сөз жасоо маселелерине түрдүү мезгилдерде көптөгөн тилчи окумуштуулар алектенишкенине күбө болдук.

Алардын эмгектеринде сөз жасоо проблемалары ар тараптан жана терең изилденмейинче, сөздөрдүн морфологиялык түзүлүш сырын, андагы мыйзам-ченемдүүлүктөрүн ачуу мүмкүн эместиги жөнүндө айтылган. Мындай изилдөөлөр биз жогоруда сөз кылган индоевропа тилдери менен эле чектелип калбастан, дүйнөлүк масштабга кеңейип түрк тилдеринде да кулач жайганы аныкталды.

2. Коюлган максаттын алкагында немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо ыкмаларын жана каражаттарын аныктоо иштери жүргүзүлдү. Изилдөөбүздө сөздөр немис жана кыргыз тилдеринде сөздөр кандай ыкмалар менен жасалып, кандай каражаттар колдонуларын талдоого алдык.

Азыркы илимпоздордун эмгектеринде немис тилиндеги сөз жасоо жолдору сөздүн уңгусун өзгөртүү, сөздүн лексика-грамматикалык классынан башка класска өтүүсү, сөздөрдү бириктирүү, префиксация жана суффиксация деген жолдору бар экенин айтылса, буларга кошумча кийинки мезгилдерде айкындалган сөз жасоонун дагы үч жолу: жарым аффикстердин жардамы менен сөз жасоо, сөз жасоо ыкмаларынын айкалышуу жолу менен сөз жасоо, сөздөрдү кыскартуу жолу менен сөз жасоо жолдору, ал эми кыргыз тилинде жасалуу ыкмаларына ылайык мүчөлөмө (морфологиялык), айкашуу (аналитикалык же синтаксистик), лексикалык (сөздөрдүн маанилерин өзгөртүү, экинчи терминология боюнча -семантикалык) жана тыбыштык (фонетикалык) жолдору бар экенине ынандык.

3. Жогоруда айтылгандар менен бирге немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоонун окшоштуктары жана айырмачылыктары изилдөөгө алынды. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө сөз жасоо каражаттарынын жана ыкмаларынын тилде өнүгүшү жана калыптанышы, аларды колдонуу мыйзамдары ошол тилдин өнүгүшүнүн грамматикалык жана сөз жасоо мүнөзүн аныктаган ички мыйзамдары менен тыгыз байланышта экенине күбө болдук.

Салыштыруунун негизинде, немис тилинде да, кыргыз тилинде да грамматикалык маанилердин синтетикалык да аналитикалык да каражаттарын табууга болорун, эки тилдин тең сөз жасоо маселесинде жогоруда аталган каражаттар колдонуларын, мындай окшоштуктарга аффиксация, сөздөрдүн биригүүсү жана конверсия кирерин тактадык.

Синтетикалык каражаттардын катарын толуктаган, сөз жасоодо өзүнүн орду бар ички флексия менен тыбыштардын алмашуусу немис жана кыргыз тилдеринде бири-бирине окшошпогон каражаттардын катарын толуктады.

4. Коюлган милдеттерге ылайык, немис жана кыргыз тилдериндеги айрым атооч сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоо каражаттары менен жасалыш ыкмалары салыштырылды. Немис жана кыргыз тилдериндеги зат атооч, сын атооч жана этиштердин жасалышы, жасалуу ыкмалары мисалдар менен коштолду.

Изилдөөбүздүн жүрүшүндө зат атоочтор, сын атоочтор жана этиштер эки тилде тең тубаса, туунду жана татаал деп бөлүнүшөөрү, немис тили жана кыргыз тили ар башка тилдик группаларга киришкендиктен жана түзүлүшү жагынан негизинен өзгөчөлөнүп айырмаланып турушкандыктан, албетте, алардын түрлөрү дайыма бири-бирине дал келе беришпегени айкындалды. Ошентсе да префикстердин, суффикстердин жардамы менен атоочторду жасоо немис тилинде басымдуулук кыларын аныкталып, ал эми бир сөз түркүмүнөн башка сөз түркүмдөрүнө өтүүсү немис тилинде кененирек, ал эми кыргыз тилинде азыраак экени белгилүү болду.

Немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону салыштырып окутууну мындан ары өркүндөтүү үчүн **төмөндөгүлөрдү сунуштоо** ылайык деп эсептейбиз:

Биринчиден, грамматиканы же лексиканы окутууда кайсыл тема болбосун окутуунун жаңы заманбап технологиялары менен коштоп, окуучулардын таанып-билүүсүнө, көрүп, угуп кабыл алуусуна, компьютер, проектордун жардамы аркылуу ар бир өтүлүп жаткан теманы, сөз жасоо жолдорун слайд аркылуу көрсөтсөк сабактын сапаттуулугу артмак, көрсөтмөлүүлүк маселеси чечилмек.

Экинчиден, окуу программасына ылайык немис тилиндеги сөз жасоо жолдору, каражаттары тууралуу иштер, таблицалар, схемалар кыргыз тилинде үзгүлтүксүз чыгарылып, ал эмгектер мектеп жана жогорку окуу жайлардын китепканаларынан орун алууга тийиш. Анткени кыргыз тилиндеги сөз жасоо жолдорун окуган окуучу/студент немис тилиндеги сөз жасоо жолун өз эне тилинде окуп-билип, аны салыштырып окууга мүмкүнчүлүк алат.

Үчүнчүдөн, окутуунун натыйжалуулугун арттыруу максатында немис тили менен кыргыз тилин салыштырып окутуу сунушталат. Биздин оюбузча салыштырып окутуу окуучуларга теманы түшүнүүдө өзгөчө таасир калтырат. Анткени чет тилин үйрөнүп жаткан окуучу зат атооч эмне экенин өз эне тилинде окуп үйрөнгөн болсо, демек немис тилиндеги зат атооч эмне экенин үйрөнүү бир топ жеңилдиктерди жаратат. Ошону менен бирге эки тилде тең зат атооч кантип жасаларын улап кете алат.

Төртүнчүдөн, лингвистикалык окуу жайларда окубаган окуучуларга атайын арналып немис тилиндеги сөз жасоо жана анын каражаттары кыргыз тилиндеги сөз жасоо жана анын каражаттары салыштырылып жазылган методикалык усулдар, китепчелер ошол окуу жайдын тематикасына ылайыкталып басылып чыгарылса окутуучуларга жана окуучуларга чоң өбөлгө болмок.

Эмгекте теориялык жана практикалык булактардын негизинде, немис жана кыргыз тилдеринде сөз жасоонун жолдору салыштыруу аспектисинде каралды. Келечекте сөз жасоонун жолдору, каражаттары ыкмалары, салыштыруу аркылуу терең изилдөөлөргө алынат деген ишеничтебиз.

**Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде
чагылдырылды:**

1. **Уметов К. К.** Немис жана кыргыз тилдеринде сөз жасоо илиминин өнүгүшү [Текст] К. К. Уметов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2010. – Чыг.2. – 184-190-бб.
2. **Уметов К. К.** Сопоставительный анализ словообразования существительных в немецком и кыргызском языках [Текст] К. К. Уметов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2011. – Чыг.5. – 273-277-бб.
3. **Уметов К. К.** Краткий анализ словообразования глаголов немецкого языка путем префиксации [Текст] К. К. Уметов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2012. – Чыг.7. – 136-139-бб.
4. **Уметов К. К.** Кыргыз жана немис тилдеринде сын атоочторду жасоо жолдорунун салыштыруу анализи (1-бөлүм) [Текст] К. К. Уметов, Ч. Ш. Жумашалиева // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2012. – Чыг.8. – 39-43-бб.
5. **Уметов К. К.** Сопоставительный анализ словообразования существительных в немецком и кыргызском языках (Продолжение) [Текст] К. К. Уметов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2012. – Чыг.8. – 116-120-бб.
6. **Уметов К. К.** Кыргыз жана немис тилдеринде сын атоочторду жасоо жолдорунун салыштыруу анализи (2-бөлүм) [Текст] К. К. Уметов, Ч. Ш. Жумашалиева // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2012. – Чыг.8. – 120-123-бб.
7. **Уметов К. К.** Краткое сопоставление словообразования существительных в немецком и кыргызском языках [Текст] К. К. Уметов // International Scientific and Practical Conference «WORLD SCIENCE». – Dubai, UAE, 2016. – №4(8). – 33-36-бб.
8. **Уметов К. К.** Краткий анализ словообразовательных аффиксов существительных в немецком и кыргызском языках [Текст] К. К. Уметов // Проблемы современной науки и образования. – Иваново, 2016. – №6(48). – 109-113-бб.
9. **Уметов К. К.** Краткий анализ словообразования глаголов немецкого и кыргызского языков [Текст] К. К. Уметов // Будущее науки-2016 // Сб.науч.статей. – Курск, 2016. – Том 2. – 326-330-бб.
10. **Уметов К. К.** Кыргыз жана немис тилдеринде сан атоочтордун жасалышы жөнүндө [Текст] К. К. Уметов, Ж. Э. Алиева // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: КМУ, 2017. – Чыг.19. – 202-205-бб.
11. **Уметов К. К.** Аффиксация в немецком и кыргызском языках на примере существительных [Текст] К. К. Уметов // Актуальные вопросы научных исследований // Сб.науч.трудов по материалам XVI Международной научно-практической конференции. – Иваново, 2017. – 32-38 с. (<https://elibrary.ru>)

Уметов Кенжебай Каратаевичтин 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча «Немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо (салыштыруу аспектисинде)» деген темадагы филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: сөз жасоо, сөз жасоо жолдору, аффикстер, курандылар, уландылар, сөз жасоо каражаттары, субстантивдешүү, адъективтешүү, вербалдашуу, типологиялык классификация.

Изилдөөнүн объектиси: немис жана кыргыз тилдериндеги салыштырма өңүттөгү сөз жасоо.

Изилдөөнүн максаты болуп немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоону анализдөө менен алардын сөз жасоо ыкмаларын жана каражаттарын аныктоо, ошондой эле буга чейин иштелип чыккан немис тилиндеги сөз жасоочу каражаттардын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табуу менен бирге аларды формалдык-семантикалык жактан салыштыруу жана немис тилиндеги сөз жасоону кыргыздарга салыштырма өңүттө окутуу тажрыйбасынын негизинде системаланган усулдарды сунуштоо эсептелет.

Изилдөөнүн методдору: эки башка тилдердин сөз жасоо ыкмаларынын жана каражаттарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын изилдеген салыштырма (тектештирме) методу, тил илими, лексикология жана сөз жасоо боюнча илимий адабияттарды теориялык жактан анализдөө жана синтездөө методдору, окумуштуулардын теориялык көз караштарын салыштырып анализдөө, тандап алынган материалдарды систематизациялоо жана классификациялоо. Эмпирикалык методдор: салыштыруудан алынган натыйжаларды баяндоо, сөз жасоону салыштырып окутуу боюнча эксперимент.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: немис тилиндеги сөз жасоо системасы кыргыз тилинде кеңири түшүндүрүлүп, кыргыз тилиндеги сөз жасоо системасы менен алгачкы жолу салыштырылып изилденди; немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системаларын салыштыруунун негизинде аны салыштырып окутуунун негиздери аныкталды; немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо ыкмаларынын жана каражаттарынын окшоштуктары жана айырмачылыктары тастыкталды; немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо ыкмаларын салыштырып окутуунун системаланган усулдары иштелип чыкты.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулуктары: диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык натыйжаларын немис тилин кыргыз аудиториясында окутууда колдонулат.

Изилдөөнү колдонуу тармактары: изилдөөнүн материалдарын немис тилиндеги сөз жасоо боюнча окуу – методикалык комплекстерди, сөздүктөрдү түзүүдө колдонууга болот. Изилдөөнүн материалдары немис, кыргыз тилдерин үйрөнүүдө бул тилдердин сөз жасоо системаларын мындан ары салыштырып изилдөөгө чоң өбөлгө түзө алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Уметова Кенжебая Каратаевича: «Словообразование в немецком и кыргызском языках (в сопоставительном аспекте)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: словообразование, способы словообразования, аффиксы, формообразующие и словообразующие средства, субстантивация, адъективация, вербализация, типологическая классификация.

Объект исследования: словообразование в немецком и кыргызском языках в сопоставительном аспекте.

Целью исследования является анализ словообразовательного уровня в немецком и кыргызском языках и определение его способов и средств, выявление эквивалентов в кыргызском языке словообразовательных средств немецкого языка и сопоставление их с формально-семантической стороны, а также представление систематизированной системы методов, полученной на основе опыта преподавания словообразования немецкого языка кыргызской аудитории в сопоставительном аспекте.

Методы исследования: сравнительно-сопоставительный анализ словообразования двух неродственных языков, методы теоретического исследования (анализ и синтез литературы по языкознанию, лексикологию и словообразованию, сравнительно-сопоставительный анализ теоретических взглядов ученых, систематизация и классификация имеющихся материалов), были использованы методы эмпирического исследования (описание результатов сопоставления, эксперимент сопоставительного обучения словообразованию).

Научная новизна исследования: впервые предпринята попытка сопоставления системы словообразования немецкого и кыргызского языков, определены сопоставительные основы обучения, выявлены сходства и различия способов и средств словообразования немецкого и кыргызского языков, разработана система методов сопоставительного обучения словообразования немецкого и кыргызского языков.

Практическая ценность полученных результатов. Теоретические и практические результаты могут быть использованы в преподавании словообразовательного уровня в кыргызской аудитории.

Область применения исследования: материалы диссертации могут быть использованы в вузах в преподавании словообразования немецкого и кыргызского языков, в общеобразовательных школах в процессе обучения немецкому языку в сопоставительном аспекте, а также в качестве источника в составлении учебных пособий и двуязычных немецко-кыргызских и кыргызско-немецких словарей.

SUMMARY

of dissertation entitled “Word formation in German and Kyrgyz languages (in a comparative aspect)” written by Umetov Kenjebai Karataevich on specialization of 10.02.20 – comparative-historical, comparative-typological linguistics to seek the post-graduate degree of candidate of philological sciences

Key Words: word formation, types of word-formation, affixes, form-building, word-formation means, substantiations, adjectivisation, verbalization, typological classification.

The research object: word formation in German and Kyrgyz languages in a comparative aspect.

The Aim of the research: to analyze the word formation level in German and Kyrgyz languages and to determine its methods and means, to identify equivalents in the Kyrgyz language of the derivational means of the German language and to compare them with the formal semantic aspect, as well as to present a systematized system of methods derived from the experience of teaching the word formation of German language of the Kyrgyz audience in a comparative aspect.

Methods of the research: comparative analysis of word formation of two unrelated languages, methods of theoretical research (analysis and synthesis of literature on linguistics, lexicology and word formation, comparative-comparative analysis of theoretical views of scientists, systematization and classification of available materials), methods of empirical research comparison, the experiment of comparative learning of word formation).

Scientific novelty of the research: For the first time there has been made an attempt to study the contrastive systems of word formation in German and Kyrgyz languages, the basics of contrastive teaching are defined, the similar and different methods and means of word formation in German and Kyrgyz languages are identified; the system of contrastive teaching of word formation in German and Kyrgyz languages has been worked out.

Practical value of the research results: Theoretical and practical results can be used in the teaching of the word-level level in the Kyrgyz audience, in the compilation of educational and methodological complexes, vocabularies for the derivation of the German language. The research materials can contribute to the further study of the word formation systems of the German and Kyrgyz languages in a comparative aspect, as well as the development of comprehensive measures of the educational and methodical direction.

Басууга 13.01.2018-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 150 экз.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368

e-mail: talant550@gmail.com